

Lengyel György

Vázlat a rendszerváltás, az elitváltás és a piaci átalakulás kapcsolatáról

A tanulmány az intézmények és az elitek kapcsolódási módjainak kérdésével foglalkozik a rendszerváltás kontextusában. Lényegi mondandója, hogy az elitszerkezet és az intézményi szerkezet tekintetében létrejövő aszinkronitások határozzák meg, hogy az átalakulás békés vagy erőszakos, irányított vagy spontán jellegű lesz. Ezt követően az elitcirkuláció dimenzióit mutatja be, tárgyalja az elitsere módja és az intézményi változások összefüggéseit. Áttekinti a rendszerváltás és a piaci átalakulás kapcsolatának elméleteit, arra a következtetésre jut, hogy rendszerváltásról csak akkor beszélhetünk, ha az piaci és a politikai átalakulást egyaránt jelent. Lengyel György egyetemi tanár a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Karán, a Szociológia és Szociálpolitikai Intézet munkatársa. E-mail címe: gyorgy.lengyel@uni-corvinus.hu.

TERVGAZDASÁG ÉS ÁTMENETGAZDASÁG

Az államszocializmus egyik szociológiailag releváns struktúraképző eleme a kollektív tulajdon volt. Az állami és a szövetkezeti tulajdon dominanciája a magántulajdon fölött az aktív népesség döntő hányadát *de facto* alkalmazottá tette (Gábor R–Galasi 1981, Hegedüs 1990, Nove 1990, Kornai 1993, Jánossy 2003). Struktúraképző elem volt a redisztributív integráció, valamint – részben ennek folyományaként – az, hogy az intragenerációs mobilitás tipikus formájává a nagy bürokratikus szervezetekben való előrejutás vált. Ide tartozik még, hogy az elitformáció ideológiailag és nem konszenzuálisan egységes elit képét mutatta, illetve a közbeszédnek kialakult egy formális és informális csatornája is. Az elit rekrutációja a kompetencia és a politikai lojalitás szempontrendszerének logikájára fűződött fel, s a párthegemónia jellegéből következően a lojalitás domináns formái ideológiai és szervezeti természetűek voltak. A gazdasági elit által igényelt tudástípus – az irányítási készség és a lojalitás mellett – jellegzetesen műszaki természetű volt a szektorális trendekkel összhangban, amelyek az iparosításnak adtak prioritást. A stratégiai és taktikai döntések jellegzetesen szétváltak, a stratégiai döntéseket a korai tervgazdaságban egységesen centralizálták, és a kései tervgazdaságban a nem reformált változatok esetében centralizáltak is maradtak. A rendszer legfőbb reprodukciós problémája a hiány és a puha költségvetési korlát volt (Kornai 1971), amit az állami és a pártirányítás kettőssége is bonyolított.

A kilencvenes évek elején Közép- és Kelet-Európában új intézmények, ideológiák és elitek felemelkedésének voltunk tanúi. Az állami tulajdon súlya országonként változó mértékben csökkent, a párthegemónia megszűnt, és a legtöbb járulékos vonás eltűnően volt. Jelentősen növekedett a vállalkozói hajlandóság (Kuczai és mtsai 1991, Lengyel–Róna-Tas 1997), teret nyertek a piaci mechanizmusok és ezzel párhuzamosan a szolgáltatói szektor is (Lengyel–Róbert 2003). Néhány országban, így Magyarországon is az ideológiailag egységes elit helyébe előbb egy megosztott, majd egy konszenzuálisan egységes elit lépett, melynek kiválasztásában

a kompetencia és a lojalitás szempontjai egyaránt szerepet játszottak. A lojalitás tekintetében az ideológiai szempontok helyett a személyi és a szervezeti kritériumok váltak jelentőssé. A kompetenciát valószínűsítő kredenciális kritériumok között megnövekedett a gazdasági és a jogi tudástípus jelentősége.

Ha a reform célja az, hogy megjavítsa a rendszert, míg a forradalomé az, hogy megváltoztassa, a fentebb említett fejlemények, lettek legyen bármennyire békések vagy kicsinyek is, közelebb álltak a forradalomhoz, mint a reformhoz.

Ugyanakkor – még ha az eredmény a rendszerváltozás is – az átalakulásnak alapvetően kétféle módzata van: az irányított és a spontán átalakulás. Az előbbi esetében nem arról van szó, hogy ne lehetnének a spontán átalakulásnak irányítói, akik az eseményeknek lökést adnak, hanem arról, hogy az irányítási szándékokat számos spontán emergens hatás módosítja és semlegesíti. Dahrendorf (1991) meggyőző érvei szerint ebben az esetben a hangsúly a megszakíttottságon van, a fő cél a régi rendszer lerombolása. Az irányított átalakulás esetében viszont megvannak a kontinuitás elemei is. Ezeket fölülről vezetik be, és a kormányzó eliten belüli változásokkal járnak együtt. A mi esetünkben nem az önmagát aláásó államszocializmus feljavításán vagy lerombolásán van a hangsúly, hanem egy olyan fokozatos átalakuláson, amely a piacgazdaság, a politikai demokrácia és az ideológiai pluralizmus felé vezet, s amely ugyanakkor képes csökkenteni a konfliktusokat.

A spontán átalakulásnak számos konstellációja között nem ritka, hogy a polgárháborús események a káderelit hatalmának konzerválódásával, a hagyományos és az új elit ideológiai szembenállásával, valamint intézményi válságokkal társulnak. Az irányított átalakulás viszont bizonyos esetekben eleve az elitek megállapodására épül, s a konszolidált feltételek között nagyobb esély van egy konszenzuálisan egységes új elit kialakulására.

RENDSZERVÁLTÁS ÉS ELITVÁLTÁS

Az *elit* terminust azokra alkalmazom, akiknek módjukban áll, hogy a társadalmi újratermelési folyamatokat személyes döntéseikkel és véleményeikkel érdemben befolyásolják. Az elit tehát ebben a felfogásban nem a maximális képességűek gyűjtőfogalma, nem is pusztán a tömegtársadalom fölött uralkodó kisebbség jelölésére szolgál. Nem követhető az a leszűkített értelmezés sem, amely az elit megjelölést a politikai vezetők körére korlátozza, és e társadalomegyüttest szembeállítja az osztályhatalmat az ökonómiai strukturális alappozíciók birtoklása révén gyakorló csoporttal. Terméketlen álláspontnak tűnik egyfelől regisztrálni a gazdaság repolitizálásának tényét, másfelől pedig feltenni a beágyazott gazdaság intézményrendszerének aktorairól, hogy ennek ellenére minőségileg eltérő, egymással nem érintkező reprodukciós logikák szerint cselekszenek. Az elitekkel foglalkozó empirikus vizsgálatokban gyakori az a ki nem mondott feltevés, hogy a csoport rekrutációs azonossága, társadalmi kompozíciója egyszersmind a csoport érdekviszonyainak homogenitását is meghatározza. Realisztikusabbnak tűnik azonban az a feltevés, amely szerint az érdekviszonyok a társadalmi újratermelési folyamat strukturális és intézményi feltételei által kondicionáltak, és a rekrutáció, az elit társadalmi összetétele ezek egyik tényezőcsoportját alkotja (Putnam 1976). Abból indulok tehát ki, hogy a rekrutációs viszonyok, az elit szociális jellemzői nem meghatározzák, hanem befolyásolják és valószínűsítik az érdekviszonyokat.

Az új elit paradigma szerint az elit az intézményes és társadalmi status quo fenntartásának letéteményese (Higley–Field–Groholt 1972). Az elit egysége intézményi stabilitással, míg az elit megosztottsága intézményes instabilitással járhat. Egységesnek akkor tekinthető az elit, ha kellő belső kohézióval rendelkezik ahhoz, hogy tagjai – függetlenül esetlegesen eltérő csoportérdekeiktől és politikai nézeteiktől – egyetértésben legyenek az általuk irányított társadalom alapvető természetét és szükségleteit illetően. Ebben az esetben az intézményi stabilitás következtében a felkelés és az államcsíny esélye elhanyagolható, míg az elit megosztottsága és az intézményi instabilitás feltételei között ennek esélye számottevő.

A fentebbi összefüggések azonban csak bizonyos megszorításokkal érvényesek. Gátját szabhatja az összefüggések érvényesülésének a külső vagy belső háborús konfliktus, illetve az ország etnikai, kulturális vagy gazdasági heterogenitása. Ez ugyanis konfliktushelyzetben azzal járhat, hogy az elit tagolódása követi a társadalmi tagolódás körvonalait és élesen megosztottá válik. Az elit megosztottságának egyik jellegzetes esete az, hogy az eliten belül van egy csoport, amely a katonai erőket ellenőrzi, és e hatalmát a politikai döntések kisajátítására kívánja fölhasználni. Ilyen intézményi instabilitás és elitmegosztottság eredményezi számos latin-amerikai országban a demokrácia és a diktatúra normatív pólusai közötti ingadozást. Az intézményi instabilitás és az elitmegosztottság jellemzi a katonai juntákat függetlenül attól, hogy hagyományőrző vagy modernizációs attitűdöt képviselnek-e.

A megosztott és az egységes elitformációk között e tipológia szerint elhatárolható továbbá egy korlátozottan egységes típus is. E típusnak az a jellemzője, hogy az egységet csak a centrumban sikerül megteremtenie, és az egységből az elit egy jelentős frakciója kimarad.

Az egységes elitnek az új elitparadigma szerint két alapvető típusa van: az ideológiailag egységes és a konszenzuálisan egységes elit. Az ideológiailag egységes elitek forradalmi feltételek között formálódnak ki. Létrejöttük szempontjából tulajdonképpen közömbös az egységesítő ideológiák belső tartalma, csupán annak a követelménynek kell eleget tenniük, hogy teleologikus jellegűek legyenek, és mozgósító erővel bírjanak. Ilyennek volt tekinthető a kelet-európai országok elitstruktúrája a korai szocializmus időszakában.

A konszenzuálisan egységes elitek tagjai a hatalomgyakorlás adott módját és intézményi feltételeit illetően alapvetően egyetértenek. Ez az elitstruktúra létrejöhet oly módon, hogy a korábban megosztott vagy korlátozottan egységes elit legjelentősebb csoportjai az alapkérdésekben egyezésre jutnak, de kialakulhat úgy is, hogy az ország függetlenségének elnyerése után a politikai harcokból a hazai elit egységesen kerül ki és nem fragmentálódik (Higley–Deacon–Smart 1979). Amennyiben a konszenzuálisan egységes elit struktúrája egyszer valami módon kialakult, úgy ez a szisztéma az említett korlátozó feltételek között önfenntartóvá válik.

Az ideológiailag és a konszenzuálisan egységes elit közötti különbség nem abban áll, hogy az utóbbi ne igényelne ideológiai legitimitációt, hanem abban, hogy az ideológiai egység megteremtésére tipikusan a mozgósító jellegű ideológiák, míg a konszenzuális egység biztosítására a regulatív jellegű vagy állapotideológiák alkalmasak (Szabó 1978). Az intézményi instabilitás és a megosztottság egyik jele éppen az lehet, hogy az elit egy vagy több frakciója mozgósító jellegű ideológiák hordozójává válik (Higley–Pakulski–Wesolowski 1998, Higley–Lengyel 2000).

Az új elitelméletnek abban a változatában, amely mellett érvelek, nem szükséges az elit szerkezete és az intézményi feltételek között kauzális kapcsolat: nem szükséges azt tételeznünk, hogy az elit szerkezeti változásai vezetnek az intézményi változásokhoz. Azt azonban logikusan feltételezhetjük, hogy az elit szerkezete és az intézményi feltételek közt vannak valószínű kap-

csolódási módok függetlenül attól, hogy milyen ok-okozati viszonyban állnak egymással. Így a konszenzuálisan egységes elit létezése nagy valószínűséggel a stabil demokratikus rendszer újratermelődésével jár, míg az ideológiailag egységes elitek inkább a stabil totalitárius rendszerekhez kapcsolódnak. A rendszerváltás óhatatlanul az elit megosztottságával jár. De amennyiben az eliteknek sikerül megállapodásra jutniuk (*elite settlements*), ez az irányított átalakulás intézményi konstellációjának kedvez.¹

A dahrendorfi értelemben vett irányított átalakulás nem csupán az elitek megállapodásával társulhat, de ez a kapcsolódási forma valószínű. Amennyiben az eliteket tartós megosztottság és ideológiai szembenállás jellemzi, úgy ez valószínűbben társul a spontán és az instabil átalakulás jelenségeivel.

Az elitszerkezet és az intézményi szerkezet – mint arra már utaltam – ugyanannak a jelenségnek két aspektusa. Így a rendszerváltás és az elitváltás is egyazon jelenség két aspektusát, az intézményi- és a társadalmi aspektust testesíti meg. Természetesen ezzel nem kívánom azt a látszatot kelteni, vagy azt sugallni, hogy az elitszerkezet tanulmányozása kimerítő vagy elégséges választ ad a társadalmi változások természetére. A fentebb kijelölt kutatási kontextusban azonban az elit tanulmányozása az egyik fontos társadalmi jelenségre világít rá: lehetségesek az intézményi és a társadalmi, a szervezeti és a személyes változások tekintetében aszinkronitások – hiszen mindkét dimenzió igen sok más tényezővel áll kapcsolatban – ám valószínű kapcsolódási módjaik mégis az itt leírtaknak megfelelően alakulnak.

Az aszinkronitások igen fontosak lehetnek az átalakulás természetét (békés vagy erőszakos voltát, irányított vagy spontán jellegét) illetően. Amennyiben az elitcsere nem előzi meg az intézményi változásokat, azok nagyobb eséllyel törnek erőszakos jelleggel felszínre. Amennyiben az elitcsere nem követi az intézményi változásokat, ez nagyobb eséllyel eredményez instabil átalakulást vagy a stabil totalitárius rendszerekhez való visszakanyarodást.

Az elit szerkezete		Az intézményi feltételek			
		stabil, demokratikus rendszer	stabil, totalitárius rendszer	irányított átalakulás	instabil átalakulás
egységes	konszenzuálisan egységes	×			
	ideológiailag egységes		×		
megosztott	az elitek megállapodása			×	
	ideológiai szembenállás				×

1. táblázat. Az elit szerkezete és az intézményi feltételek valószínű kapcsolódási módjai.

Az elit cirkulációjának terminusa, miként Giddens megjegyezte (1972), egyszerre utal az eliten belüli körforgásra, valamint a be- és kikerülésre. Az elit cirkulációja tehát lehet reprodukív jellegű, s lehet a csere magasabb fokával járó is, attól függően, hogy inkább az eliten belüli vagy az elit és a szubelitek közötti cserélődésre utal-e. Az elitek cirkulációjának másik aspektusa – aminek figyelmet szentelhetünk – a változások üteme. A lassabb ütemű cirkuláció a konszolidált

1. A kérdésnek gazdag szakirodalma van, ezek közül kiemelném Higley és Burton tanulmányát az elitek megállapodásáról (Burton–Higley 1998), Linz és Stepan könyvét a demokratikus átmenet és konszolidáció problémáiról (Linz–Stepan 1996), valamint a magyar kerekasztal-tárgyalások elemzését és dokumentumait tartalmazó kötetet (Bozóki 2002).

vagy a hanyatló intézményi rendszereket jellemzi. A tulajdonképpeni klasszikus elitcirkuláció békés és lassú változásokat jelent, amelyek azonban elég szélesek és mélyek ahhoz, hogy az elit rugalmatlan tagjait kiszűrjék, a klikkesedést és az intézményi beágyazottságon nyugvó érdekviszonyok rögzülését megakadályozzák, illetve a különböző elitcsoportok között megerősítsék az elitegység ethoszát, miközben nagyobb mérvű beáramlási lehetőséget biztosítanak az elitbe (Higley–Lengyel 2000). A gyorsabb ütemű cirkuláció – amennyiben az elit és a szubelitek közötti cserélődésre utal – inkább társul az irányított átalakulás intézményi feltételeivel. Amennyiben a gyors változások inkább az eliten belül zajlanak, úgy ez a spontán átalakulás feltételeinek kedvez, illetve azok szimptomája.

Mikor az elit cserélődéséről vagy reprodukciójáról, tehát az elitcirkuláció módjáról beszélünk, ez legalább négy különböző dolgot takarhat: a személyi, a társadalmi, a szelekciós és a kognitív aspektusokat. Az első szempont, amelyre ilyenkor óhatatlanul gondolunk, az az elit személyi összetételének alakulása – ezt mérjük a fluktuációs rátával, az újonnan jöttek arányával. Extrém esetben természetesen előfordulhat, hogy az elitpozíciókban gyors személyi változások történnek, de az elit összetétele mégsem módosul érdemben, mivel a hagyományos elit tagjai rotálódnak a pozíciókban. Még gyakrabban előfordulhat továbbá, hogy az elitcsere ugyan valóságos, az elitpozíciókba valóban új arcok kerülnek, az elit társadalmi összetétele azonban nem módosul érdemben, mivel merítési bázisa változatlan. Ez tehát az elitcsere második szempontja, ami az elit rekrutációjának kérdését a társadalmi mobilitás kontextusába állítja.

Ha az elit személyi összetétele nem változik, akkor természetesen nem változik társadalmi összetétele sem, s nem változik valószínűleg a harmadik szempont, a cirkuláció logikája sem, amin az elit kiválasztásának formalizált vagy rejtett kritériumait értjük. Ilyenek a kompetencia és a lojalitás kritériumai, azok konkrét, operacionalizált változatai. Ha a cirkuláció logikája nem változik, a személyi összetétel módosulhat ugyan, de az elit társadalmi jellemzői nem változnak érdemben. Előfordulhat végül szélső esetben az is, hogy a változások nem elsősorban az elit személyi, vagy társadalmi összetételét érintik, hanem az elit gondolkodásmódja változik meg – új értékeket kezd vallani, új célokat választ, újfajta módon gondolkozik a társadalmi berendezkedést legitimáló ideológiákról.

<i>Az elitcsere módjának dimenziói</i>	<i>Irányított átalakulás</i>	<i>Spontán átalakulás</i>
A személyi összetétel változásai	a fluktuáció a váltás előtt jelentősen nő, majd visszaáll	a fluktuáció a váltás előtt kisebb mérvű, majd magasabb szinten áll be
A társadalmi összetétel változásai	a társadalmi összetétel jelentősen változik	a társadalmi összetétel kevésbé változik
A cirkuláció logikája	a kompetenciakritériumok erősödnek, új lojalitás-kritériumok jelennek meg	a lojalitáskritériumok erősödnek
A beállítottság, attitűdök, ideológiák változásai	új attitűdök	hagyományos attitűdök és ideológiák továbbélése

2. táblázat. Az elitcsere módja és az intézményi változások.

Ez az első pillantásra képtelennek tűnő konstelláció, ha jól meggondoljuk, nem is olyan valószínűtlen: valami hasonló történt ugyanis az irányított átalakulás első időszakában, mikor az élitek megállapodása a hagyományos elitfrakciótól számos új, a társadalmi berendezkedés alapjait érintő nézet elfogadását igényelte, a magántulajdontól a politikai pluralizmusig. A hagyományos

mányos elit attitűdje még inkább változhat akkor, ha mellette új elitszegmensek jelennek meg. Esetünkben az elitek megállapodásának egyik kulcseleme éppen az volt, hogy magának az eliteknek a köre is módosult, új elitszegmensek jelentek meg. A felemelkedő ellenzéki eliteknek a megállapodás érdekében a konfrontatív kritikai pozíciótól a tárgyalási pozícióig kellett eljutnia, ami a korábbi marginális értelmiségi pozícióval szemben merőben új szerepet és felfogást kívánt.

Továbbá az irányított átalakulás elitszegmenseinek mentalitását egyaránt befolyásolták a kulturális hagyományok, a környezetből kapott példák és impulzusok is. Bizonyosnak látszik, hogy az új kelet-európai ellenzéki elitekre jelentős hatást gyakorolt a lengyel ellenzék tárgyalásos hajlandóságának példája. Ugyanilyen logikusnak tűnik feltételezni, hogy a káderelit mentalitását érdemben befolyásolták a magyar reformtapasztalatok, amelyek a hatvanas évek végén a piaci ösztönzők korlátozott érvényesítésével vették kezdetüket, illetve több kudarc és visszafogás után a nyolcvanas években a politikai reform szükségességének elfogadásában kulmináltak. Az elit személyi és társadalmi összetételének változásai természetesen nagyobb valószínűséggel utalnak arra, hogy módosult a cirkuláció logikája, s az elit mentalitása is. Valamilyen változás az elitszere módjának mind a négy dimenziójában bizonyára bekövetkezett, ha másért nem hát az intézményi szerkezet változásának okán. A kérdés az, hogy e változások milyen ütemben zajlottak és mennyire konzisztensek.

Van továbbá egy olyan probléma, amely az irányított átalakulás feltételei között a fluktuáció és az elit társadalmi összetétele kapcsán gyakran felmerül. A nagymérvű fluktuációhoz óhatatlanul az ugrásszerű karriereket, az „utolsókból lesznek az elsők” eseteit asszociáljuk, bár ez nem szükségképpen van így. Az elit egyes szegmensei között lehetnek ebben a tekintetben eltérések, de az irányított átalakulás nem az ugrásszerű karriereknél biztosít terepet. Az átlagosnál nagyobb lehet az ugrásszerű karrierek aránya a politikai, különösen a parlamenti elitben, de a gazdasági elit egészében – s különösen az üzleti elitben – az ugrásszerű karrierek inkább kivételnek számítanak a rendszerváltással járó gyors intézményi változások ellenére is. Az irányított átalakulás a folyamatos karriereknél kedvez és az elit társadalmi összetételének fokozatos átformálódásával jár.

Ezzel szemben a spontán átalakulás feltételei között valószínűleg az ugrásszerű karrierek és a társadalmi kontinuitás elemei is nagyobb eséllyel fordulnak elő. Ez úgy lehetséges, hogy miközben számos új, egymásnak olykor ellentmondó, összehangolatlan intézményi kezdeményezés lát napvilágot, az elit rekrutációs kritériumai – köztük mindenek előtt a lojalitási kritériumok – nem változnak érdemben. A hagyományos elit tagjai közül számosan megőrzik hatalmukat s az új elittagok is hasonló körből kerülnek ki a politikai szűrőrendszer működése miatt. Az irányított átalakulás feltételei között viszont – miközben változnak a cirkuláció logikáját alátámasztó formális és informális kritériumok, s a korábbi lojalitási feltételek elveszítik jelentőségüket – az elitben irányuló karrierek feltételezik a vezetői készségek akkumulációját és az elit szerephez való adaptáció folyamatát is, tehát nagyobb súly esik a kompetenciára.

RENDSZERVÁLTÁS ÉS PIACI ÁTALAKULÁS

Van a szakirodalomnak egy másik, ugyancsak fontos területe, amely nem a rendszerváltásra, hanem a piaci átalakulásra teszi a hangsúlyt. Victor Nee (1989) a redisztribúciókonceptiójára támaszkodva azt a – piaci átmenet hatásával kapcsolatos – tézist fogalmazta meg, hogy ahogyan

a piaci allokáció felváltja a redisztributív mechanizmust, a hatalom forrásai is áttolódnak a redisztribúcióról a piacra, a piac több ösztönzőt biztosít, és érdemben érinti a társadalmi mobilitást. E váltással kapcsolatban feltételezte továbbá, hogy az átmenet folyamán csökken a politikai erőforrások szerepe, és a kádereknek jelentéktelen vagy semmiféle előnyük nem lesz a vállalkozóvá válás során. Kínai falusi mintán végzett kutatásának eredményei cáfolták ezt a hipotézist. A kádereknek – akik a vizsgálat jellegéből következőleg főként alsó szintű vezetők voltak – nagyobb esélyük volt a vállalkozóvá válásra, mint a nem kádereknek, noha természetesen a vállalkozó háztartások döntő többsége nem káder háztartás volt.

A piaci átalakulás koncepciója széles területet ölel fel: lefedi az államszocialista reformkísérleteket és a rendszerváltó kelet-európai társadalmak változatait is. Hasznos, amennyiben összehasonlító keretbe állítja az átalakulási folyamatokat, ám ha a rendszerváltás kategóriájával nem megfelelően társítjuk, elfedheti azt a – kelet-európai átalakulás szempontjából – lényeges különbséget, hogy míg az egyik esetben a rendszer reprodukciójáról, a másik esetben annak meghaladásáról van szó. Hasonlóképpen jelentőséggel bír a piaci átalakulás kategóriája abból a szempontból is, hogy milyen problémákat tematizál, tehát hogy hogyan szabja meg a fontos vizsgálendő kérdésköröket. Nee és Walder, akik a kínai reformgazdaságot vizsgálták, kitüntetett szerepet tulajdonítottak annak a kérdésnek, hogy miként alakul a káderelit sorsa a piaci reformok során. A szakirodalomban a káderelitek kapcsán a fő tétel az, hogy a piaci reformok leértékelik a politikai kredenciális értékeket, és felértékelik a képzettség, a vállalkozói készség és a tapasztalat értékeit (Nee–Cao 1999, Walder 2003). A piaci előnyök álláspontjának kritikussai azt dokumentálták, hogy a privilégiumok a sikeres jövedelemszerzési stratégiák tekintetében fennmaradhatnak (Kolosi–Róna-Tas 1992). Azt találták, hogy 1989 és 1991 között a káderek – az előléptetés kivételével – a legtöbb ilyen stratégia esetében megőrizték előnyeiket, így nagyobb eséllyel lettek vállalkozók, szereztek különmunkát stb. Azt is kimutatták azonban, hogy ezek az előnyök jórészt azoknak a kulturális és anyagi erőforrásoknak tudhatók be, amelyekkel a káderek már korábban is rendelkeztek. Ezekkel a tényezőkkel kontrollálva ugyanis a káderlétből következő előnyök eltűntek. Más elemzések azt mutatták ki, hogy a káderelitek előnyei nem a piaci reformokra és privatizációra visszavezethető intézményi és gazdaságstrukturális vonásokkal állnak összefüggésben, így a piaci elmélet elégtelen és a piaci allokációnak nincs kapcsolata a káderelit előnyeivel (Szelényi–Kostello 1997).

A magyar, a lengyel és az orosz államszocialista elitnek rendszerváltás utáni sorsát vizsgálta egy tanulmányában Jacek Wasilewski (1998): arra a megállapításra jutott, hogy – amennyiben leszámítjuk azokat, akik koruk miatt amúgy is nyugdíjba vonultak volna – 1993-ra a volt elitnek csupán töredéke (a lengyel és a magyar esetben harmada, az orosz esetben tizede) volt vesztesnek tekinthető. A többség a rendszerváltás ellenére megmaradt az üzleti és a politikai életben, ha nem is szükségképpen saját korábbi pozíciójában. Ezzel összecsengenek egy magyar tanulmány (Kolosi–Sági 1996) adatai is, amely szerint a rendszerváltás előtti redisztributív elitből 1995-re – amennyiben az időközben nyugdíjba vonultakat levonjuk – mintegy kétötödük a redisztributív elit tagja maradt s további egyötödük vált a piaci elit tagjává.

Szelényi Iván a piaci átalakulás és a menedzserizmus elméleti előzményeire támaszkodva fejtegette ki azt a nézetét, amely szerint a posztszocialista társadalom valójában a menedzserializmus társadalmá (1995). A „menedzserkapitalizmus” társadalmában nincsenek azonosítható, a stratégiai döntéseket befolyásolni képes tulajdonosi csoportok, valamint a menedzserek rendelkeznek a kulcsfontosságú termelési tényezők feletti kontrollhoz nélkülözhetetlen technikai kulturális tö-

kével. Következésképpen a társadalmi küzdelmek centrumában nem a tulajdon, hanem a tulajdonnal való rendelkezés feletti hatalom megszerzése áll. Mind az államszocializmustól, mind a magánkapitalizmustól különbözik ez a társadalmi formáció, hiszen nem a redisztribútorok és nem is a magántulajdonosok rendelkeznek a kulcsfontosságú döntések feletti hatalommal, hanem a menedzserek. A „több lábón álló” menedzserek saját cégüknél, különösen annak gazdaságos alvállalkozásainál, törekszenek ugyan bizonyos fokú tulajdoni hányad megszerzésére, de nem kívánnak lemondani a diffúz tulajdonszerkezet nyújtotta előnyös vállalatirányítási pozícióról sem. A gazdasági környezet nagyfokú bizonytalansága ugyanis ellenérdekelte teszi a gazdasági aktorokat a tulajdonszerzésben mint domináns célkitűzésben.

Ezért tehát, Szelényi felfogásában a menedzseri társadalom – bár az átmenetgazdaságra különösképpen jellemző – nem pusztán átmeneti, hanem valószínűsíthetően tartós jelenség. Ebben a formációban a menedzserek birtokolják a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke legkedvezőbb kombinációit. Kedvezőbbet, mint a politokrácia, amely kulturális és társadalmi tőkét tekintve talán némiképp erősebb helyzetben van, de gazdasági potenciálja jóval kisebb. Kedvezőbbet továbbá, mint az értelmiség és különösen kedvezőbbet, mint a belsőleg differenciálódó kisvállalkozói osztály. Szelényi sajátos jelenséggént regisztrálta, hogy a posztszocialista társadalomban a „pénzügyi menedzserek” (vagyis a bankárok, a beruházási alapok menedzserei, illetve a nemzetközi és a hazai pénzügyi szervezetek tanácsadói) rendelkeznek igazi hegemon pozícióval. Speciális kulturális tőke monopóliumát birtokolják ugyanis és egyben a monetarista ideológia legtisztább megtestesítői is. Mindazonáltal Szelényi ezt a metszetet a „menedzserprobléma” alá sorolta.

A legnagyobb magyar vállalatok tulajdonosi szerkezetét elemezve Vedres Balázs a kilencvenes évek második felére vonatkozóan azt állapította meg, hogy a diszperzált tulajdon a cégek hetedére, s a vállalati kereszttulajdonlás is csak a cégek negyedére volt jellemző (2000). Kovách Imre és Csizte András (1999) pedig arra mutatott rá, hogy a privatizációval lezárult a posztszocialista átmenet, ennek során megnövekedett a munkáltatói cégek súlya, illetve a gazdasági eliten belül teret nyertek a vállalkozók.

Az átalakulással kapcsolatos vitákban a bankárdominancia téziséét Szalai Erzsébet fogalmazta meg (1994, 1996). Interjúkra és sajtóelemzésre támaszkodó kutatásai alapján megállapította, hogy abból a – nem kis részben épp a bankszféra kontrollpozícióinak megszerzéséért folyó – küzdelemből, amely a nyolcvanas évek végi gazdaságpolitikai elitcsoport („új technokrácia”), valamint a kilencvenes évek „új klientúrája” között zajlott, az előbbieket győztesen. Ez a technokrataréteg a bankeliten belül a bürokratákkal és a „yuppiek”-kal szemben is domináns pozícióba került, és így az egész gazdasági elit legfontosabb mintaadóójává vált – magatartásában tovább él az állami beavatkozás és az informális alkuk kettősségének hagyománya a monetarista értékek és a hátsó szobákban kötött megállapodások formájában.

E magatartásformák továbbélésének főbb okai – mint arra Várhegyi Éva rámutat (1995) – a két-szintű bankrendszer 1987 januári létrejöttének körülményeiben keresendők. Abban tehát, hogy a jogi-politikai keretek változása nem tartott lépést az intézményi átalakulással. A monetáris politikát fiskális szempontok uralták, a vállalatok pedig a szigorodó hitelfeltételekre fizetéshalasztással reagáltak. A bankok tovább görgették, sőt jelentősen növelték is az örökölt rossz hitelállományt, amelynek rendezése politikai döntést igényelt. Joggal feltételezhetjük, hogy e döntések a szakmai szempontok, a testületi érdekek és az informális alkumechanizmusok együttes hatásaként alakultak ki.

Walder az átmenetgazdasági elitek lehetőségeit taglaló tanulmányában (2003) a piaci átalakulás fogalma helyett inkább a rendszerváltozás kategóriáját alkalmazta, de olyan mértékben kitágítva, hogy ezzel lényegében lefedte a piaci átalakulásban érintett országok körét. Úgy érevelt, hogy a tervgazdaság korlátozott jövedelmi és vagyoni gyarapodást tett lehetővé a káderelitek számára. Így a káderelitek érdekeltté váltak a piaci reformok által nyújtott gyarapodási lehetőségekben, mivel azok ezen a téren előnyhöz juttathatták a hatalmi pozícióban lévőket. Walder mindenekelőtt azzal gazdagította a kutatás konceptuális kereteit, hogy különbséget tett a rendszerváltás és a tőkekisajátítás korlátai között; pontosabban a politikai változások mellett az intézmények jogi szabályozottsága, a vagyonszerzés – s ezen belül kiemelten a privatizáció – szabályozott voltát is megkülönböztetett szempontként vizsgálta, s az átalakulás fontos komponensének tekintette.

A káderelit lehetőségeit ugyanis Walder szerint egyik oldalról a rezsiváltozás mértéke, másról pedig a tőkekisajátítás jogi és gazdaságpolitikai korlátai befolyásolták. Ahol a rezsiváltozás mélyreható volt és a tőkekisajátítás is rendezett keretek között zajlott, ott az elitcsere mértéke magas és a káderelit beáramlása az üzleti és a vagyoni elitbe mérsékeltebb volt. Ahol a politikai változások jelentősek voltak, de a privatizáció rosszul szabályozott körülmények között zajlott, ott az elitcsere mértéke magas volt, és extenzív lehetőségek nyíltak a vagyoni és üzleti elitbe való beáramlásra. Ahol a rezsiváltozás mértéke jelentéktelen volt, de a gazdaságpolitikai korlátok jelentősek, ott a káderelit megtartotta hatalmát, s fluktuációs rátája viszonylag alacsony maradt – azonban a vagyonos elitbe való beáramlása is vontatottabb volt, így gyakran pozícióját a mérsékeltebb családi előnyök kiaknázására fordította. Ahol pedig a rezsiváltozás elmaradt és a kisajátítás korlátai is jelentéktelenek voltak – mint a posztszovjet kelet-ázsiai országok legtöbbszörében –, ott az államszocialista elit túlélt a változást, irányította a privatizációt, kevés korlátot állítva vagyonszerzése elé. Az alacsony cserélődési ráta következtében a káderelitnek lehetősége volt arra, hogy a pozíció megtartása révén magasabb jövedelemre tegyen szert vagy hogy kilépjen a pozícióból. Itt az új vagyonos és üzleti elit túlnyomórészt a régi káderelitből formálódott.

A káderelit kérdése az államszocialista reformgazdaságokban két okból lehet fontos. Rövid távon a piaci reformok sorsa függhet attól, hogy a káderek megtalálják-e számításait és támogatják-e a folyamatokat. Másrészt hosszabb távon mind a társadalmi különbségeket, mind pedig a gazdasági kultúrát jelentősen befolyásolhatja, ha a piaci átalakulás lehetőségei egy szűk csoport politikai privilégiumává válnak. A kérdés bizonyos jelentőséggel bír a posztszocialista társadalmakban is, hiszen – ha a rendszerváltás nem kontrollált – a korábbi privilegizált csoportok számos, a reprodukciót is érintő előnyhöz juthatnak, illetve blokkolhatják a transzformációt. Azonban a káderelit sorsa a rendszerváltás feltételei között kisebb jelentőségű, mint az államszocialista reformok feltételei között. A káderelit a rendszerváltás feltételei között csupán abból a szempontból fontos, hogy mennyire lesz része az új elitnek, mennyire képes befolyásolni a reprodukciós folyamatokat, mennyiben képes felvállalni az új attitűdöket.

Minden korszakban a tényleges elitformációt kell tanulmányoznunk, nem csupán annak múltból örökölt részét. A rendszerváltás a tapasztalatok szerint piaci átalakulással is társult, a piaci átalakulás azonban nem minden esetben járt rendszerváltással. Alkalmatlan kitágítása tehát a rendszerváltás koncepciójának, ha olyan esetekre is alkalmazzuk, amelyek nem mentek át a politikai berendezkedés fundamentális változásain. Végtére is a komparatív kutatás nem veszt azzal, ha a piaci átalakulás *genus proximumát* alkalmazza minden olyan esetre, amelyben a redistribúció feltételei között a piaci koordináció nyer teret függetlenül attól, hogy ez alapvető

politikai változásokkal jár-e vagy sem. A politikai változások mértéke és az átalakulás kontrollált volta – mint az összehasonlítás két fontos szempontja – attól még jogosult és hasznos marad, hogy nem nevezzük rendszerváltásnak azt, ami nem az. Az államszocialista országok feltételei között a rendszerváltás az egypártrendszer, a kollektív tulajdon és a redistribúció dominanciájának megszűnését jelenti. A piaci átalakulás koncepciója ezek közül egy szempontot emel ki, nevezetesen a gazdasági integrációs mechanizmust állítja középpontba. Márpedig a rendszerváltás kulcsfontosságú társadalmi aspektusához, az elitváltáshoz, a politikai intézmények és a tulajdonviszonyok változásai kapcsolódnak legközvetlenebbül. A rendszerváltás folyamata akkor válik nagy valószínűséggel irreverzibilissé, az új társadalmi berendezkedés akkor válik önfenntartóvá, ha az ideológiailag egységes elit dominanciája megszűnik s azt egy konszenzuálisan egységes elit váltja fel.

KÖVETKEZTETÉS

Végezetül hadd utaljak ismét arra, hogy e rövid írásban az intézmények és az elitek kapcsolódási módjainak csupán néhány kérdésével foglalkoztam. Az általánosítható ebből az elemzési tapasztalatból, hogy amikor a mindenkori gazdasági formák és átmenetek reprodukciós logikáját akarjuk rekonstruálni, az intézmények és a gazdasági szereplők együttes vizsgálatára van szükség. Mind az intézmények, mind pedig a gazdasági szereplők köre sokkal tágabb azonban annál, amit fentebb röviden érinteni tudtam. A gazdasági szereplők között az elitek mellett megkülönböztetett figyelem jár a termelési tényezők piacain jelen lévő csoportoknak: a vállalkozóknak és a potenciális vállalkozóknak, a szolgáltatói osztály tagjainak, az új munkavállalóknak és a gazdálkodóknak. A társadalom jóléte, a rendszer működőképessége szempontjából legalább ilyen fontos a munkaerőpiacról kiszorultak és az inaktív társadalom tagolódása. Nem csupán a strukturális pozíciók, hanem a boldogulási stratégiák, az elégedettség, a szándékok és hajlandóságok is sokat elárulnak egy-egy korszak jellegéről és fejlődési tendenciáiról.

FORRÁSJEGYZÉK

Bozóki András (szerk.): *The Roundtable Talks of 1989. The Origins of Hungarian Democracy*. Budapest, 2002, CEU Press.

Burton, Michael–Higley, John: Political Crises and Elite Settlements. In Dogan, Mattei–Higley, John (szerk.): *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Lanham, 1998, Rowman and Littlefield, 47–70.

Dahrendorf, Ralf: Reform és forradalom között – az átmenet Kelet-Európája. Politika, gazdaság, szabadság. *Európai utas*, 1. 1991.

Gábor R. István–Galasi Péter: *A „második gazdaság”: tények és hipotézisek*. Budapest, 1981, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Giddens Anthony: Elites in the British Class Structure. *Sociological Review*. 1972, 20. (3.), 345–372.

Hegedüs András: *Oknyomozás válság ügyben*, Bp., 1990, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Higley, John–Lengyel György (eds.): *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham, 2000, Rowman and Littlefield.

Higley, John–Pakulski, Jan–Wesolowski, Włodzimierz (eds.): *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Houndmills–Basingstoke, 1998, Macmillan Press.

Higley, John–Deacon, Desley–Smart, Don: *Elites in Australia*. London, 1979, k. n.

Higley, John–Field, G. Lowel–Groholt, Kurt: *Elite Structure and Ideology*. Oslo–New York, 1976.

Jánossy Ferenc: *Mérés, trend, evolúció*. Budapest, 2003, Aula Kiadó.

Kolosi Tamás–Róna-Tas Ákos: Utolsókból lesznek az első? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. In *Szociológiai Szemle*, 1992, 2., 3–26.

Kolosi Tamás–Sági Matlid: Rendszerváltás és társadalmi szerkezet. In Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, Táarki, 149–197.

Kornai János: *Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól*. Budapest, 1971, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest, 1993, Heti Világgazdaság Kiadó.

Kovács Imre–Csíste András: A poszt szocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. In *Közgazdasági Szemle*, 1999, XLVI:2, 121–144.

Kuczi Tibor és mtsai.: Vállalkozók és potenciális vállalkozók. Az önállósodás esélyei. In *Századvég* 1991, 2–3., 34–48.

Lengyel György (szerk.): *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság*. Budapest, 1996, BKE, Közszolgálati Tanulmányi Központ.

Lengyel György–Róbert Péter: Middle Classes in the Making in Central and Eastern Europe. In Mikhalev, V. (ed.): *Inequality and Social Structure during the Transition*. Houndmills–Basingstoke–Hampshire, 2003, Palgrave Macmillan–UNU WIDER, 99–132.

Lengyel György–Róna-Tas Ákos (eds.): Entrepreneurship in Eastern Europe. In *International Journal of Sociology* 27., 3 (Fall)–4 (Winter) 1997.

Linz, Juan J.–Stepan, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, 1996, Johns Hopkins U.P.

Nee, Victor: A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets. In *American Sociological Review*. 1989, 54., 5., 663–681.

Nee, Victor–Cao Yang: Path Dependent Societal Transformation: Stratification in Hybrid Mixed Economies. In *Theory and Society* 1999, 28., 799–834.

Nove, Alec: *A megvalósítható szocializmus*. Bp., 1990, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Putnam, Robert D.: *The Comparative Study of Political Elites*. Englewood Cliffs–New York, 1976, Prentice-Hall, Inc.

Szabó Miklós: Programideológiák és állapotideológiák. In *Világosság* 1978, 2.

Szalai Erzsébet: *Ütelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest–Szombathely, 1994.

Szalai Erzsébet: *Az elitek átváltozása*. Budapest, 1996, Cserépfalvi.

Szelényi Iván–Kostello, Eric: A piaci átmenet elmélete – vita és szintézis. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*. Budapest, 1997, Aula Kiadó.

Szelényi Iván: *The Rise of Managerialism: The New Class after the Fall of Communism*. Budapest, 1995, Collegium Budapest.

Várhegyi Éva: *Bankok versenyben. A magyar bankpiac állapota, fejlődése és jövője*. Budapest, 1995, Pénzügykutató Rt.

Vedres Balázs: A tulajdonosi hálózatok felbomlása. A rekombináns tulajdonformák szerepe és a hazai nagyvállalatok tulajdonszerkezetének jellemzői a kilencvenes évek végén. *Közgazdasági Szemle*. 2000, XLVII, 9, 680-699.

Walder, Andrew: Elite Opportunity in Transitional Economies. *American Sociological Review*, 2003. 68., 6., 899–916.

Wasilewski, Jacek: Hungary, Poland and Russia: the Fate of Nomenklatura Elites. In Dogan, Mattei–Higley, John (eds.): *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Lanham, 1998, Rowman and Littlefield, 147–168.